

מקדוש אלמוני לאתר ממלכתי

המימד היהודי בתהליך התקדשות קברים במדינת ישראל

אבי ששון

מאות שנים עולים יהודים לגליל להשתטח על קברים המיוחסים לאבות האומה. לחלק מן האתרים מסורות בנות מאות שנים, דבר שמחזק את זיהוים של הקברים ומעודד את האמונה בהם בקרב אוכלוסייה מגוונת מבחינת דתית וחברתית. עדויות ומסורות בנות מאות בשנים יש גם לקברים המיוחסים לאישים מתקופת המקרא ברחבי שומרון ויהודה, כגון קבר יוסף בשכם, קבר יהושע בכפל-חרס, קבר שמואל הנביא בצפון ירושלים, קברי האבות במערת המכפלה, ועוד.

חוקרים שונים בעולם עסקו בתופעת העלייה לרגל והתקדשות קברים, מי מנקודת מוצא דתית, כגון ברבר, ומי מנקודת מוצא חברתית ותרבותית כגון אריק כהן ויקטור טרנר.¹ נקודות מוצא והתייחסות אלה דומות גם לגבי המחקר בארץ ישראל ובמדינת ישראל; כיוון שלא נוכל להרחיב בנושא זה ראוי להזכיר חוקרים ומחקרים מרכזיים בו. רבים מן החוקרים, כגון יששכר בן-עמי, יורם בילו, שלמה דשן, משה שוקד, אלכס ויינגרוד אנדרי לוי, תיארו את התהליך בהקשר ליוצאי צפון אפריקה;² לאחרונה תיארו

1 ראו: יורם בילו, "פולחני קדושים ועליות למקומות קדושים כתופעה אוניברסלית", אל קברי צדיקים, בעריכת רונן גונן, ירושלים תשנ"ח, עמ' 11-25, ושם ביבליוגרפיה נוספת; R. Barber, *Pilgrimages*, London 1993; E. Cohen, "Pilgrimage Centers: Central and Excentric", *Annals of Tourism Research* 19, 1 (1992), pp. 33-50; V. Turner, *The Ritual Process*, Chicago 1969; idem & E. Turner, *Image and Pilgrimage in Christian Culture*, New-York 1978.

2 ראו: יורם בילו, ללא מצרים – חייו ומותו של רבי יעקב ואונה, ירושלים תשנ"ג; "בילו, "חידוש פולחני קדושים בישראל – תרומת יוצאי מרוקו", אל קברי צדיקים, עמ' 27-46; א' ויינגרוד, "הצדיקים צועדים קדימה – השוואות בין צפון אפריקה לישראל", ישראל – אנתרופולוגיה מקומית, בעריכת א' אבוהב וחבריה, תל-אביב 1998; משה שוקד, "קודש וחול בעלייה לרגל למירון", דור התמורה, בעריכת משה שוקד ושלמה דשן, ירושלים תשנ"ט, עמ' 98-112; A. Levi, "To Morocco and Back", *Grasping Land*, eds. E. Ben-Ari & Y. Bilu, New-York 1997, pp. 46-25; A. Weingrod, *The Saint of Beersheba*, Albany 1990.

מספר חוקרים, כגון רבקה גונן ואנוכי, את שלבי צמיחתו והתפתחותו של מנהג העלייה לרגל והתפתחות מסורות לגבי אתרים מסוימים.³ בסוף המאה העשרים קיבלה תופעת העלייה לקברי קדושים ממדים וכיוונים חדשים שלא היכרום בעבר, ולאחרונה מתפתחות אמונות ומסורות לגבי קברים באזור יהודה ובמישור החוף, באתרים שהעדויות ההיסטוריות עליהם מעטות. במאמר זה נעמוד בעיקר על התהליכים הגיאוגרפיים-ההיסטוריים הקשורים בהתפתחותם והתחדשותם של אתרים כאלה, ונבחן את התהליך בעיקר לגבי שני אתרים בהתווה, קבר ראובן וקבר דן. חשוב לציין כי לגבי כל האתרים הנזכרים במאמר זה ישנה מסורת מוסלמית קדומה לעתים למסורת היהודית, ועיקר העדויות מתייחסות למסורת המוסלמית.

את הקברים באזור הנידון ניתן לחלק למספר קבוצות אפיון, ביחס למסורת ולפעילות יהודית בהם, על פי המיון הבא:

- א – "קברי המסורת המעומעמת": קברים שלגביהם המסורת מופקפקת ביותר, והעדויות ההיסטוריות-היהודיות מעומעמות ביותר, כגון "סידנא עלי" שבחוף הרצליה.
 ב – "קברי המידע שבעל פה": קברים שהידע על פעילות יהודית בהם, בעיקר בשנות החמישים, מעטות והן בעל פה. כאלה הם, למשל, "נבי זכריה" במושב זכריה, "נבי תארי" בצפון מושב נחלים, "נבי גנדה" בכפר גבירול (ליד רחובות) ועוד.

ג – "קברים בתהליך ספוטני": קברים שמתפתחת בהם בשנים האחרונות התארגנות ספוטנית של גורמים יהודיים-מקומיים, כגון "נבי רובין" בחולות פלמחים.

ד – "קברים רשמיים למחצה": קברים בתהליך הכרה של המימסד הדתי ומוסדות דת ציבוריים. כזה הוא למשל "קבר דן" בין צרעה ואשתאול, המהווה לדעתי דוגמה אופיינית לתהליך מודרני של "קידוש קברים".

ה – "קברים ממלכתיים": קברים שזכו בהכרה ממלכתית-רשמית של המימסד הדתי הרשמי של מדינת ישראל. כאלה הם למשל "קבר בנימין" בכפר סבא, "קבר יהודה" ביהוד ו"קבר רבן גמליאל" ביבנה.

המשותף לכל האתרים הנזכרים הוא שהמסורות המוסלמיות מוצקות ביותר, ולמרות זאת מתחזקת האמונה היהודית לגביהם בדורות האחרונים.

תיאור קבוצות האפיון של הקברים

א. קברי המסורת המעומעמת

לקבוצה זו שייכים מספר קברים שאליבא דכולי עלמא הם מוסלמיים, אולם ישנן עדויות ומסורות יהודיות בודדות ביחס אליהם. בחוף הרצליה, בנוי מתחם גדול סביב קברו של סידנא עלי (נ"צ 1318.1772). קבר זה מיוחס לאבו אל חסן עלי בן עלי, קצין בצבא, שמת על פי המסורת המוסלמית בסוף המאה הי"א.⁴ מספר מקורות יהודיים מהמאה התשע עשרה יוצאים כנגד נסיונות לקידוש המקום על ידי יהודים, הרואים באתר את קברו של עלי הכהן. לראשונה, בראשית המאה התשע עשרה, נזכר המקום ברשימתו של אהרון אשכנזי: "עולין מן הספינה ליפו כמו שתי שעות משם ובשפת הים לכפר חארם... ובוזה היה משכן שילה. והכא נטמן עלי הכהן, וליבי הומה לקול המולה".⁵ ר' יהוסף שווארץ ניסה, במחצית המאה התשע עשרה, להבין את שורשיה של מסורת זו ולבסוף יצא חוצץ נגדה:

לצפון (מעט מזרחית) יפו, סמוך לשפת הים בערך ג' שעות הכפר שקוראים בל"ע [בלשון ערב] חארים בן עלים ומראים שם קבורת עלי הכהן בבנין מפואר. ואני עמדת על הרבר כמשתאה איך אפשר שקבורת עלי שם הלא מת בשילה ומה הביאו ממרחקים? וגם חקרתי על שם הכפר הזה. ולפי דעתי מורכב הוא משני

3 ראו: י' בילו וא' בן ארי, "קדוש בצומתי משמעויות – על המיתופיקציה של הבאבא סאלי", מיתוס וזיכרון גילגוליה של התודעה הישראלית, בעריכת ד' אוחנה ור' ויסטרין, ירושלים תל-אביב תשנ"ז, עמ' 290-303; י' בן-עמי, הערצת קדושים בקרב יהודי מרוקו, ירושלים תשמ"ד; ר' גונן, "כיצד נוצר קבר יהודי קדוש – מקרה קבר רחל אשת רבי עקיבא", אל קברי צדיקים, בעריכת ר' גונן, ירושלים תשנ"ח, עמ' 75-86; א' ששון, "מסורת וגיאוגרפיה – מגמות ותהליכים בהתקדשות קברים במישור חוף יהודה", חידושים בחקר מישור החוף, דברי הכנס ה-17 של המחלקה ללימודי ארץ ישראל, אוניברסיטת בר אילן, תשנ"ז, 1997, עמ' 97-113; א' ששון, "תמורת ותהליכים בהתפתחות תופעת אתרי הקדוש בחוף ארץ ישראל למן שלהי ימי הביניים ועד המאה העשרים", דברי הכנס Mare Nostrum היכטים פסיים, אנרשיים ותרבותיים בים התיכון, בעריכת ד' סיון וח' קותיאל, חיפה תשנ"ט 1999, עמ' 138-144; א' ששון "התהליך העממי של התקדשות קברים בישראל", כיוונים חדשים 4 (תשס"א), עמ' 153-170; א' ששון, "קבר דן בשפלת יהודה – תהליכים בהתפתחות הגאוגרפית-היסטורית של האתר", מחקרי יהודה ושומרון י (תשס"א), עמ' 207-215; א' ששון, "תרומתם של יוצאי צפון אפריקה לתהליך התקדשותם של אתרים וקברים במדינת ישראל בחצי היובל האחרון", התחדשות ומסורת יצירה, הנהגה ותהליכי תרבות ביהדות צפון אפריקה, בעריכת מ' אורפלי וא' חזן, ירושלים תשס"ה, עמ' 267-281; א' ששון, "קדוש בחול – לתולדות נבי רובין לאור הממצאים הארכאולוגיים והמקורות ההיסטוריים", יבנה ים וסביבתו, בעריכת מ' פישר, תל-אביב תשס"ה, עמ' 339-362.

4 ראו: ל"א מאיר ו' פינקרפלד, בניינים דתיים של המוסלמים במדינת ישראל, ירושלים תש"י, עמ' לב;
 5 ראו א' אשכנזי, יד אהרון, שאלוניקי חקצ"ט.

שמות חרים ועילם הנוכרים בעזרא [ב, 31-32] והם בתחום ההוא כנראה משמות הנוכרים שם. ובלתי ספק מזה יצא הטעות עלי הכהן בהתחלפם עלי בעילם. ונמצא שם על קבר ההוא בניין מפואר ומצבה גדולה כתוב מצד א' אשורית ובצד השני כתב עברי (שומרונית). ולפי הנראה הוא קבר מכהני השומרונים והם הולכים תמיד שם להשתטח על קבר זה. וידוע שמתייחסים את עצמם לכהנים שאמרו שכולם כהנים והגדול אשר להם קוראים כהן גדול ובלתי ספק קבר כהן גדול שלהם הוא. וכפי הנראה היה שמו עלי, לכן אומרים המון עם שהוא קבר עלי הכהן הגדול. ושומר נפשו ירחק מלהאמין דברי הבל.⁶

כמה עשורים מאוחר יותר, לקראת סוף המאה, יצא יהודי אחר נגד התופעה, שאותה הוא ייחס לקראים דווקא: "למזרח יפו [טעות בכיוון, וצ"ל מצפון] סמוך לחוף הים נמצא כפר אחד הנקרא בל"ע הארים בין עלים (עלי בן עולים), ובאמצע הכפר נמצא בית קטן וקבר אחד בתוך הבית וציון גדול נמצא על הקבר, והקראים ילכו להתפלל שם, כי אומרים אשר שם קבור עלי הכהן הנזכר בשמואל א"י".⁷ נקל להבין את הבלבול בין הקראים לשומרונים ונראה כי גם נוסע זה מדבר על המסורת השומרונית.

רמז מעניין למסורת זו מצאנו גם במפה עברית מצוירת שיצאה לאור בשנת תרל"ה (1875) לערך; המפה צוירה על ידי חיים שלמה פיניא, וארץ ישראל מתוארת בה במספר רצועות. עניינה העיקרי של המפה הם הערים והמקומות הקדושים בארץ ישראל.⁸ ברצועה המערבית, בין יפו לחיפה, מצויר מבנה קטן בעל צריח (מסגד?) ולידו הכתובת "משכן שילה (Tempel Silo)", בהתכוונו לסידנא עלי.

אברהם משה לונץ, שההדיר את ספרו של ר' יהוסף שווארץ, העיר על דבריו כך: "הכפר שקורים חארים בן עלים איננו כפר כי אם בנין גדול והוא נקרא חארם אלי [עלי] אבן אלים [עלים]... ומזה טעו המינים אחרים לחשוב כי הוא קבר עלי הכהן, אך באמת לא נמצא זה בשום רשימה מרשימת הקברים".⁹ הכתובת השומרונית באתר, וכן ההיסטוריה של השומרונים ביישוב ארסוף הם כנראה מקור הבלבול של שווארץ ואחרים וייחוס הקבר לעלי הכהן. למקורות ההיסטוריים יש לאחרונה גם עדויות ארכיאולוגיות. אולם על פי יצחק בן-צבי ובנימים צדקה אין עדויות שומרוניות למסורת זו.¹⁰ מלבד זאת,

6 ראו י' שווארץ, תבואות הארץ, ההדיר א"מ לונץ, ירושלים תר"ס, עמ' קסט-קע.

7 ראו ש' הארנשטיין, גבעת שאול, ווין תרנ"ג, עמ' 22.

8 ראו ז' וילנאי, המפה העברית של ארץ-ישראל, ירושלים תש"ה, עמ' לד-לה.

9 ראו לונץ (לעיל, הע' 6), עמ' קסט הע' 5.

10 ראו: י' רול וא' איילון, אפולוניה ודרום השרון, תל-אביב תשמ"ט, עמ' 231; י' בן-צבי, ספר השומרונים, תל-אביב תרצ"ה, עמ' 110; מכתב ששלח אלי בנימים צדקה, מנהל המכון לחקר השומרונים, בעניין סידנא עלי, מטי"ו מרחשון תשנ"ו (8.11.1995).

לא מצאנו עדויות נוספות לגבי מסורת יהודית כלשהי באתר זה, גם לא בכתבי נכרים, לא לפני התקופה הנידונה ולא לאחריה. מסורת מפוקפקת זו ומנהגים שאולי נהגו שם, נגדעו באיכם ולא נשמעו יותר בדורות הבאים. מאידך-גיסא יש בכך כדי להעיד על הטעות שעשו אלה שניסו להשריש אותה מסורת.

ב. "קברי המידע שבעל פה"

קברים מקבוצה זו ידועים בקברים מוסלמיים, שאין לגביהם עדויות ומקורות היסטוריים על השתטחות של יהודים שם. אולם ישנן ידיעות בעל פה ביחס לפעילות יהודית במקומות אלה, בעיקר בשנות החמישים, עם גבור "העלייה ההמונית" למדינת ישראל. עולים אלה קידשו קברים שהיו ביישוב שבו התנחלו או כאלה הסמוכים אליו. נציין להלן את האתרים המרכזיים בקבוצה זו.

"נבי תארי" המיוחס לקבר אשר ליד כפר סירקין (מסומן במפות כחורכת שארי, נ"צ 1293.1449).¹¹ "נבי גנדה" בכפר גבירול ברחובות (הכפר קוביבה, נ"צ 1293.1449) מיוחס כקבר גד. "נבי שת" במושב "עשרת" ליד גדרה, מיוחס כקברו של שות בן אדם הראשון (הכפר בשית, נ"צ 1263.1369). ומעניין שבמבנה של נבי שת, ששרד עד היום, אין שרידי מצבת קבר, וכנראה שאף לא היתה כזו. "שיח' עוואד" או "נבי הודא" בחוף אשקלון (נ"צ 1537.1219) הוא אחד מהקברים המיוחסים ליהודה בן יעקב.

ויהיים של הקברים עם קבריהם של אבות האומה היהודית הוא זיהוי צלילי (פונטי) בעיקרו, למרות שמבחינה גיאוגרפית-היסטורית יש לעתים רבות סטייה גדולה מאוד מתחום ההתנחלות של אותו בית-אב או הרחק מתחום פעילותה של אותה דמות. קברים אלה לא זכו לתשומת לב מיוחדת גם מצידם של נוסעים וחוקרים בארץ ישראל במשך תקופות רבות, ואלה שבכל זאת הזכירו אותם לא הרחיבו עליהם את הדיבור. יוצא מן הכלל בקבוצה זו הוא "נבי זכריה" במושב "זכריה" שליד בית שמש (נ"צ 145.124): הקבר במקום מיוחס לנביא זכריה או לזכריה אביו של יוחנן המטביל. לאתר זה ולמסורות השישית לספירה, במפת מידבא.¹²

ייחודה של קבוצה קברים זו הוא באופי הפעילות והאוכלוסיה הפעילה. הפעילות בקברים אלה, כשם שהחלה באופן ספונטני ומייד, כך גם נמוגה לאחר תקופה קצרה וללא ארגון ותכנון. העולים אל קברים אלה היו בדרך כלל המתיישבים ביישובים הערביים שנעזבו, ולא היתה אליהם עלייה לרגל מבחוץ. היו אלה בעיקר ותיקי העולים,

11 ראו מאיר ופינקרפלד (לעיל, הע' 4), עמ' ל-לא.

12 ראו ז' וילנאי, מצבות קודש בארץ-ישראל, א, ירושלים תשמ"ה, עמ' 422-423.

בני הדור הראשון וצאצאיהם של העולים, בני הדור הראשון והשלישי, לא לקחו חלק בפעילות זו. הפעילות באתרים אלה הסתכמה בהדלקת נרות ובתפילה קצרה. המעניין הוא שלמרות הרושם המתקבל במחקר שפעילות כגון זה היא נחלתם של עולי צפון אפריקה, דווקא אתרים מקבוצה זו היו שונים באופי האוכלוסייה שהיתה פעילה בהם. היו אלה עולים מכל גוני יהדות המזרח, כולל יוצאי עירק, יוצאי אירן, יוצאי קוצ'ין ועוד. שלא כמו במרוקו, שם מדובר בקברים של קדושים משושלות שהיו מוכרות ליהודים (ולמוסלמים), קברי הקדושים בבבל יוחסו לאבות האומה ולנביאים מתקופת המקרא, המשנה והתלמוד.¹³ מסיבה זו נקל ונוח היה לעולים אלה, שלא היו יוצאי צפון אפריקה בלבד, להתקשר ולהאמין למסורות על הקברים השכנים להם; אלא שבלא מסורות מוצקות לגבי קברים אלו התמססו המסורת.

מחיקתם של האתרים הנוכחים ממפת העלייה לרגל הואצה גם מן ההיבט הפיזי: רוב האתרים מוזנחים ומתפוררים; אתרים שונים נסגרו עקב סכנת התמוטטות. המצב הגרוע ביותר הוא ב"נבי גנדה", שנמחה למעשה מן השטח עקב יוזמה פרטית של עבודות חציבה לא-חוקיות בסביבתו. יש להניח שאילו היו לקברים אלה מסורות חזקות יותר לא היינו עדים למצב זה.

ג. קברים בתהליך ספוטני

בקבוצה זו נכללים קברים שמתפתחת בהם בשנים האחרונות התארגנות יהודית ספוטנית, של יזמים פרטיים. נציגה המובהק של קבוצה זו הוא "נבי רובין" בחולות פלמחים, המיוחס לראובן בן יעקב (נ"צ 1249.1485). קברו של נבי רובין נבנה במאה החמש עשרה וזכה למקורות ועדויות רבות במסורת המוסלמית ואצל נוסעים רבים. למרות העדויות ההיסטוריות הרבות המתארות ומתעדות את נבי רובין, רק מאמצע המאה התשע עשרה החלו נסיונות זיהויו של "רובין" עם ראובן בן יעקב. הראשון שעמד על כך הוא ויקטור גרן.¹⁴

נבי רובין היה הקבר השני בחשיבותו במסורת העלייה לרגל של המוסלמים בארץ ישראל; החגיגות במקום נמשכו כחודש בעיצומו של הקיץ, והיו משאת נפשם של תושבים רבים בארץ ישראל.¹⁵ ואכן, מתחם הקבר של נבי רובין הוא מהגדולים הידועים

13 ראו: א' בן יעקב, קברים קדושים בבבל, ירושלים תשל"ד; בן-עמי (לעיל, הע' 3), עמ' 21.

14 ראו ו' גרן, תיאור ארץ ישראל ויהודה – תיאור גיאוגרפי היסטורי וארכיאולוגי של ארץ ישראל, תירגם: ח' בן עמרם על פי מהדורת פריז 1868, ב – יהודה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 45.

15 ראו: נ' שלם, מדבר יהודה, ירושלים תשכ"ח; T. Canaan, *Mohammedan Saints and Sanctuaries in Palestine*, Jerusalem 1927, pp. 215-216.

בארץ, והגדול ביותר במישור החוף. בסקר שערכנו באתר התגלו עשרות מתקנים שונים שנבנו על ידי השלטון הבריטי על מנת לשמש את עולי הרגל, והם כוללים תנורי אפייה ובישול, מתקני מים (בריכות אגירה ומשאבות) ועוד.

הערות היהודית הראשונה לקרושתו של האתר היא של יצחק גולדהאר. בניגוד מוחלט לחוקרים שונים שראו את האתר כמקום קברו של שיח' מוסלמי כלשהו, או ראובן בן יעקב, הציג גולדהאר הצעה אחרת:

פה קבעתי מקום להעיר על אודות הקבר המקודש והמכובד אצל הערביים בשם נבי רובין, אשר בשביל קרבתו לעיר יבנה (6 קילומטר צפונית מזרחית ליבנה) אין ספק, כי הוא מקום קבורתו של רבן גמליאל דיבנה. ובימי קדם היו הערביים שומעים כי היהודים קוראים להקבר הזה בשם רבן, ומכל ערי יהודה ומכל תפוצות ישראל בירת הכבוד נהרו אליו להתפלל שמה ולומר הלכה בשמו... והערביים שלא ידעו מי זה הקדוש הקבור שמה שינו את השם רבן ויקראו לו נבי רובין.¹⁶

דבריו של גולדהאר מזכירים במידה מסוימת את דבריו של הורביץ שבלבל בין "נבי הוריירה" ("קבר רבן גמליאל" ביבנה) לבין נבי רובין, ובוהה הם תורמים לגבי המסורת שציין גולדהאר: "מנוחתו כבוד ביבנה והיא עיר פלישתים במערבה של ירושלים מצד לוד בין אשדוד ליפו וסמוכה מאוד לגדרה והיא יושבת על שפת הים. והקבר הזה מקודש ומכובד אצל הערביים בשם נבי רובין. נצמח מרבן וקברו ככפה ובנין נאה מאוד."¹⁷

לבד מדבריהם של גולדהאר והורביץ לא היה נבי רובין בתודעה היהודית עד לתקופת המנדט הבריטי בארץ ישראל. בשנות השלושים והארבעים השתתפו גם יהודים ממושבות יהודה ומן העיר עזה בעלייה לרגל לנבי רובין, אולם נראה כי היה זה בהקשר לפעילות החברתית ולא דווקא הדתית שהתקיימה באתר. יזהר סמילנסקי היטיב לתאר את חגיגות נבי רובין מנקודת השקפתו של ילד במושבה עברית.

"מסע כזה; או מסע אחר; או אחד בלתי נשכח, מסע לילי לרובין, לחגיגות בחולות, למחולות העם, בשלהי הקיץ, בפרוס הסתיו, כשסיעות זכובים נפלו כספחת על כל היקום להשחיתו... היינו שועטים... אל החולות שמעבר לנחל צפוף חישות הקנים הרוחשים בהמולה בלולה-שקופה, ובאים אל נבי רובין, ומסגרו שבתוך, לחזות, לאור מדורות, פנסי "לוקס", ושאר מיני אורים, ואפילו חשמל, בשחקת המחולות, בכרכורי הדרווישים, בדוכני המתיקה הצבעוניים... ואחי ורעיו... נמצאים באותו מעגל בלתי-נגמר, בלתי-נלאה, מכושף העינים ובולע

16 ראו י' גולדהאר, אדמת קודש, ירושלים תרע"ג, עמ' מא הע' א.

17 ראו ח' הורביץ, חבת ירושלים, ירושלים תר"ד, עמ' כד.

הנשימות החנוקות, של כל אותם שחזו שם בראות טלטלת כרסה של אחת צועניה, חשופת טבור, צבעונין לראשה, לכתפיה ועל שיפולי מותניה, ודלעת בטנה יוצאת מצהירה, בורקת בלובן מסמא, חסר בושה, שגורם לקהל תענוג בולע חושים ודוק, והיא בעכסה בלבנה, ובטלטלה במעגלים כבדים... עד כי הסובבים, נשימותיהם נעשות כבדות... וזמרת מן הצד מנסרת לא תחדל עד עצם הלילה... ומעגלות של ייל ותופים... עד אשמורת שלישית... וכלי שום חשק להינתק מזה".¹⁸

מרדכי אלקיים מספר על משה ארווץ, תושב עזה ופועלו בנבי רובין:

למשה ארווץ קראו אבו יוסף על-שם בכורו יוסף. הוא היה גיבורה של העיר עזה... כמו כל שנה התקיימו (בחולות נבי רובין), מרוצי סוסים, מגרשי משחקים, נדנדות ושעשועים. שלשה-ארבעה אנשי אמנות הביאו לשם ארגוני קסמים, שהילדים ישבו סביבם והציצו דרך החורים בתמונות הקסמים, ושמעו סיפורי נפלאות שסיפרו בעלייהם בעת שגילגלו את התמונות מסיפורי אלף לילה ולילה, וסיפורי פלא על בני מלכים טובים ורעים אשר הסתיימו במוטר השכל. על המגרשים התנהלו מופעי היאבקות בין מתאבקים מקצועיים, שכל אחד מהם היה מוקף בחסירי עירו, שהיוו את הקהל שעודד ותמך בגיבור עירם. רק לעיתים רחוקות הסתיים המופע בשלום. כל מופע גרף אחריו קנאים לטובת גיבור בן עיר זו או זו, בעיקר לטובת בן עירם שהשתדל להקנות לעירם הילה.

אבו יוסף לא היה הגיבור העזתי היחיד... כשהופיעו ב"מואסם" היו העזתים מתגרים בגיבורים האחרים ואומרים: "אל תתפאר. אתה לא אבו יוסף". הוא היה נכנס מתחת לסוס ומרימו בכתפיו. אבו יוסף היה מרים עמוד מעמודי הרומאים, שרבים מהם היו מונחים בצדי הדרכים, ולא היה לו אח ורע שישתווה לכוחו ולגבורתו; ומה שהיה חסר לתפארתו הוסיפו חסידיו מדמיונם. במשך שנים לא היה מתחרה לאבו יוסף והוא היה מעניק גאווה ופאר לתושבי עזה, בשוכם הביתה מנופש בנבי רובין. היו גם שקראו לו "סמטון" (שמשון). אבו יוסף היה לשם מכובד במסחרו עם הברווים ובתפקידו כעושה שלום. מקצות המדבר היו באים להישפט בפניו, כי פסק דינו היה מקובל מאוד, אפילו בעיני יריביו. הוא היה קלעי מצויין באקדחו, ולא היה מחטיא בקליעה בבקבוק ממרחק של שלושים מטר, או ביונה שהעיפו אותה כדי לקלוע בה. את הכספים שהרויח בתחרויות חילק, חצי לשייחיים העניים שהסתובו במחנה והיה זוכה בברכתם, וחצי לקניית סוכריות וממתקים לילדים. מעולם לא אכל לבדו. תמיד הזמין את נכבדי עירו לסעוד עימו על חשבוננו.

18 ראו ס' יזהר, סיפורי מישור, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 142-144.

שנים רבות היה אבו יוסף גיבורה של עזה ושל אנשי המדבר. באחד המקרים, כאשר התאבק עם גיבורה של רמלה, שהושפל בעיני חסידיו ואנשי עירו שצפו בנפילתו, שלף הלז את אקדחו, וכנקמה ירה באבו יוסף והרגו. תשעה אנשי עזה, מחסידיו של אבו יוסף, הרגו מיד את הרוצח והבריחו את אנשי רמלה מנבי רובין.¹⁹

ציון ראובן (נבי רובין) 2004

נבי רובין בגלוייה מתקופת המנדט

19 ראו מ' אלקיים, 40 שנות ישוב יהודי בעזה, באר שבע והקמת חוות רוחמה, נצרים, המרכז למורשת יהודי עזה, תשנ"ה, עמ' 109-110.

שתי הערויות האחרונות משקפות במובהק את האופי ההמוני והחילוני דווקא של החגיגות נבני רובין, שמתעם זה בלבד, ולא ממניעים דתיים, השתתפו בהן גם יהודים. לפני כעשרים שנים החלה יוזמה פרטית של חסידים מאשדוד שהצביעו על קברו של ראובן במקום. תהליך קידוש הקבר התפתח טיפין טיפין. בשלב ראשון החלו בעלייה לקבר וקיום "תיקון חצות" בקבוצה קטנה; עם הזמן המשיכו בניקוי המתחם כולל עקירת ("גיוזום") חלק מעצי התות העתיקים במקום שהופיעו כבר בתיאורו של ויקטור גרן, לפני כמאה וחמישים שנה. השלב הבא היה עבודות צביעה וסידור, של המצבה ושל חדר הקבר; טויוחו ונצבעו כתובות מקוריות בערבית בנות מאות שנים. כתובות שונות סביב דמותו של ראובן בן יעקב החלו להופיע במקומות שונים באתר.

תופעת העלייה היהודית לקבר היא בראשיתה. ממפגשים שונים, בתקופות שונות, עם יהודים שעלו לאתר נראה כי אין לדבר כאן על מועדים קבועים ומאורגנים אלא בעלייה ספונטנית, וביזומה פרטית. אלה מותירים את רישומם בצורות שונות באתר, אם כפתקים, אם בתרומות ראשוניות של כלי קודש ועוד. אחד הקשיים שמשפיעים על עולי הקבר הוא חסרונה של דרך גישה נוחה לאתר; יש להניח שקושי זה יפחת עם השנים, במיוחד בקרב אלה שמשלבים טיול בעלייה לקבר. גם מעשי ניסים המיוחסים למקום החלו נקשרים בקדוש הטמון בקבר. "הנס הגדול" ביותר, על פי עדויות של מספר עולי רגל, הוא קריסתו של צריח המסגד במקום – אלה רואים באירוע זה אות משמים להיות האתר מקודש ליהודים. מאמינים אחרים קושרים ניסים אישיים שאירעו להם בסגולותיו של המקום. להערכתנו, על פי שלבי ההתפתחות של הפעילות נבני רובין השלב הבא יהיה כמו בקבר דן, שמייצג מבחינתו קבוצה נוספת בהתפתחות קברים קדושים.

ד. קברים רשמיים למחצה

בקבוצה זו נכללים קברים שהמסורת היהודית לגביהם והפעילות בהם הולכת ומתגברת בשנים האחרונות וזוכה להכרה של מוסדות דת ציבוריים כגון ישיבות ועמותות שונות, הגם שאינם ממלכתיים. בקבוצה זו נכללים "קברי מנוח ושמשון", בראש תל צרעה (נ"צ 1487.1314), וסמוך אליהם "קבר דן" (נ"צ 15005.13240). לקבוצה זו שני מאפיינים עיקריים: הראשון הוא היעדר מקורות יהודיים על קדושתו של המקום, והשני הוא קצב התקדשותו של האתר והתפתחותו הפיזית. "קבר דן" בין צרעה ואשתאול, מהווה לדעתי, דוגמה אופיינית לקבוצה זו של קברים ולתהליך המודרני של "קידוש קברים", ועל כן ארחיב עליו את הדיבור. ככלל, ניתן לומר כי האזור "בין צרעה לאשתאול" עשיר במיסטיקה, מרובה במסורות ואגדות על אודות מקומות וקברים קדושים, מה שמוסיף נופך לעניינו של קבר דן, מבחינת עולי הרגל.

הקבר שוכן לצד הכביש המוביל מצומת נחשון לצומת שמשון, בתוך מבנה בנוי אבן מקומית. מצבת הקבר היא ארון קבורה קדום (סרקופג) שצופה בלוחות אבן לפני מספר שנים.

חוקרים מערביים שעברו באזור ציינו שקבר הוא קבר "שיח' עריב", שלפי המסורת המוסלמית, הוא שמשון;²⁰ חוקרים אחרים, כגון רובינסון, לא ייחסו כלל חשיבות לקבר זה.²¹ למעשה רק מקור יהודי אחד, וגם הוא אינו מדייק באופן מיוחד, מזכיר את קברו של של שמשון באזור. בשנת שצ"ה (1634) עבר באזור גרשון בן אליעזר סגל, שכתב כך: "ומהר המודעית... באתי לקבר שמשון הגיבור ועליו נבנה בניין יפה ומפואר באם השדה. משם באתי לק"ק אשתאול. משם באתי אל נחל שורק ושמה ראיתי מין קרעפסין כמו ספינה קטנה ועברתי את נחל שורק ובאתי אל העיר אשקלון".²² הניסיון לזיהוי קבר דן נשען על המסורת מ"ספר הישר" שנאמר בה ש"דן נקבר בעיר בניו באשתאול", שבעקבותיה הלכו חכמים שונים וביניהם לונץ, בעל "חבת ירושלים" ובעל "סדר הדרות".²³ לראשונה נערכה תפילה במקום לפני כעשרים שנה, על ידי חכמי הקבלה ה"בית המדרש "בית אל" מירושלים, בראשותו של הרב מרדכי שרעבי והרב סלימן מוצפי. ויקטור גרן, שעבר במקום לפני כמאה וחמישים שנה, תיאר יפה את מבנה הקבר:

בשעה שבע וחמש דקות התעכבנו לרגע בתוך חורבת עסלין... מיהרתי להכנס לתוך וואלי שיח' עריב... אבל מצאתי שם רק קבר שיח' מוסלמי, בתבנית ישרת זוית מבחוץ ותקרה קמורה מבפנים. מבחוץ מצילות עליו תאנות זקנות. בתוכו רואים באחת הפינות סארקופג אבן ארוך, מכוסה מכסה גמלוני, שכמותו שכחים בבתי הקבורה הללו. ולפי המסורת ששמעתי... הוא קבר שמשון, ששמו קשור עד היום לוואלי הזה – קבר שמשון.²⁴

אכן, תיאורו של גרן תואם את המציאות כיום, כולל עצי התאנה המשולבים בחצר ההתכנסות.

אם כן, מבנה קבר דן היה ירוע בקרב התושבים הערביים, אם כקבר שיח' ואם כקבר שמשון, אולם בשום אופן לא כקבר דן. מאנשים שונים שסיירו באזור בשנות החמישים והשישים של המאה העשרים שמעתי כי מבנה זה היה ירוע ומוכר להם אולם בלא מסורת

20 ראו גרן (לעיל, הע' 14), עמ' 221.

21 ראו: E. Robinson, *Later Biblical Researches in Palestine*, London 1856, p. 153.

22 ראו ג' סגל, גלילות ארץ-ישראל, ירושלים תשי"ג, עמ' לד.

23 ראו: י' דן (מהדיר), ספר הישר, ירושלים תשמ"ו, עמ' 342; א"מ לונץ, "קברי ארץ הצבי", ירושלים א (תרמ"ב), עמ' 78; הורבין (לעיל, הע' 17); י' היילפרין, סדר הדרות, ווארשא תרל"ח, עמ' 73.

24 ראו גרן (לעיל, הע' 14), עמ' 221-222.

כלשהי. מסורת יהודית לגבי מבנה זה לא היתה ידועה אפילו לחוקרים ופולקלוריסטים שעשו רבות למען איתור קברים, כגון זאב וילנאי ואהרון ביר, שסבכו באזור ותיארו קברים שונים בספריהם, ועניין זה אומר דרשני.

התהליך העממי של התקדשות הקבר החל לפני כחמש עשרה שנים, בדומה לתהליך העובר כיום על נבי רובין. ברכות השנים פרשה עמותת "אור ישראל"²⁵ את חסותה על האתר והחלה בארגון עליות המוניות ל"תיקון חצות", פעמיים בחודש. ארגון זה הביא את הקבר למודעות ציבורית גבוהה מאוד. עם הזמן התרחב שטח האתר הרבה מעבר לתחום המבנה הבודד; רחבת ההתכנסות בחזית הקבר שופצה, רוצפה והורחבה; מעקה כרוזל תוחם את הרחבה ובזה יוצר חלוקה לעזרת גברים (מול פתח הקבר) ועזרת נשים; למקום הוכנסו ריהוט וספרי קודש שונים; נבנה מתקן גדול להדלקת נרות. אחד מכורות המים העתיקים שמדרום לקבר משמש עתה בור גניזה. בד בבד עם הפעילות הספונטנית תורמת גם המועצה האזורית לטיפוח האתר. כביש הגישה לאתר סודר והורחב. נבנה מגרש חנייה גדול והועבר צינור מים. למעשה ערוך האתר לקליטה של מאות ואלפים עולים לקבר באופן מסודר יחסית. באומרו "הכרה של מוסדות דת ציבוריים" כוונתינו כמובן, לעמותת "אור ישראל" ועמותות אחרות המארגנות את העלייה והפעילות סביב הקבר; מבחינתנו, גם המועצה הדתית האזורית, בפעילותה הבלתי רשמית באתר, נחשבת בשלב זה מוסד "בלתי רשמי".

למרות הפעילות הבלתי רשמית לכאורה, הרי שמבחינת קהל פוקדי הקבר, אין זה משנה כלל וכלל והוא אינו עושה את ההבחנה הזאת. מבחינתו, האחזקה השיטת של האתר וסביבתו, השירותים הנלווים, הארגון הכולל של הטקסים והאירועים באתר הם עדות לארגון ממוסד ורשמי. אלפי העולים במשך כל ימות השנה והשתתפות קהל רב בלילות "תיקון ראש חודש", מהווים מצד שני זרז מלמטה כלפי המוסדות השונים להמשך פיתוחו של האתר והעלאת מודעותו בקרב סוכני המקומות הקדושים.

המעניין הוא שרבים מאלו הפוקדים את קבר דן מדי חודש בחודשו לא יודעים ולא עולים להשתטח על הקברים המיוחסים למנוח ושמשון בראש תל צרעה, ששם המסורות השונות דווקא מרובות ביחס לאלה של קבר דן. גם בסמוך לקבריהם ניכרים שרידיה של פעילות ספונטנית, כגון חיפוי הקברים בלוחות שיש, הנחת ריהוט וספרי קודש, ושלטים קטנים המורים את הדרך אל הקברים. אולם נראה כי "שיווק" האתר של קבר דן על ידי גורמים שונים, ונגישותו הגבוהה, הם שהיקנו לו מעמד של בכורה על פני הקברים האחרים בסביבתו.

25 מקום מושבה בירושלים, בשכונת מתנה יהודה, ומחזיקה כולל ומוסדות שונים.

מכאן ועד לשלב הבא, להשתייכות הקבר לקבוצת הקברים המוכרים רשמית על ידי המוסדות הרשמיים - קצרה הדרך.

קבר דן - מראה כללי

קברי מנוח ושמשון

קבר שמשון, 1910-1920

ילדים בקבר רבן גמליאל

סעודת מצוה בקבר דן

ה. קברים ממלכתיים

לקבוצה זו שייכים קברים הנהנים ממעמד ומהכרה ממלכתיים. הכרה זו מאוגדת תחת "המרכז הארצי לפיתוח המקומות הקרושים" שבעבר היה כפוף למשרד הדתות וכיום פועל במסגרת עמותה. באזור המחקר ישנם מספר קברים בקבוצה זו: "קבר בנימין" בכפר סבא (נ"צ 14415.17695), "קבר יהודה" ביהוד ו"קבר רבן גמליאל" ביבנה (גן הסנהדרין, נ"צ 1257.1418).

המאפיין קבוצה זו הוא ריבוי יחסי של מקורות היסטוריים קדומים ומאוחרים המתייחסים למסורת ופעילות יהודית באתרים אלה. אין בכוננתנו לפרט מקורות אלה אולם נציין כי לקבר רבן גמליאל ישנן מסורות רבות מאוד בהשוואה לכל קבר אחר.²⁶ במצב דומה נמצא גם קבר בנימין – בזה נערכו חפירות ארכיאולוגיות בסמוך אליו ונתגלו ממצאים לקדמותו של האתר כבר בתקופה הרומית.²⁷ ההכרה הממלכתית באתרים אלה הביאה כמובן לפיתוח האתרים ברמה גבוהה יותר ביחס לאתרים אחרים. האתרים הוכפפו לרשות המקומית באמצעות המועצה הדתית המקומית, וזכו לאחזקה ושמירה שוטפת במשך כל ימות השנה. לכאורה יחס זה אמור היה לעודד את העלייה לאתרים אלה, ואכן כך היה במשך תקופה ארוכה שאיננו יכולים לציינה כאופן מדויק. אולם נראה כי בשנים האחרונות ירד קרנם של אתרים אלה מסיבות שונות, שנעמוד עליהן בהמשך.

ירידה במספר העולים הביאה עימה גם ירידה ברמת האחזקה של אתרים אלה. הרושם הוא שהעולים לאתרים אלה אינם באים באופן מיוחד, להוציא לקבר דן, אלא משלבים זאת בנסיעה למטרה אחרת לאותו אזור. קבר רבן גמליאל למשל, זוכה למספר הגדול ביותר של מבקרים, וכיניהם גם ערבים, ב"יום השוק" המתקיים מדי שבוע בסמוך לו. עלייה המונית לקבר ניכרת גם בערבי חג ובעיקר ב"ימים הנוראים"; שיאה הוא ביום פטירתו של הבבא סאלי, שרבים מהעולים לנתיבות פוקדים גם את הקבר ביבנה. בשאר ימות השבוע התנועה סביב הקבר דלילה ביותר. ייתכן שדווקא זמינותם הגבוהה ביותר של קברים אלה היא הסיבה לירידת העניין בהם. לעניות דעתנו, אם יש בכוננת הרשויות להחזיר עטרה ליושנה, דווקא במקומות אלה יש לחזור לארגון רשמי של טקסים שונים ו"תיקונים" במועדים שונים סביב הקברים.

26 ראו: וילנאי (לעיל, הע' 12), ב, עמ' 83-86; ח' טרגן, "הכח שבאבן – כיכר וקבר אביר הוריה/רבן גמליאל ביבנה", קתדרה 97 (תשס"א), עמ' 65-84; י' פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בארץ ישראל, ב, ירושלים תשל"א, עמ' 443.

27 ראו רול ואיילון (לעיל, הע' 10), עמ' 197.

גורמי משיכה לאתרים המיוחדים

א. קירבה למרכזי יישוב

גם בעידן המודרני, שטוחי הזמן והמרחק מתקצרים בו לכאורה, ישנה משמעות למקומה של הקבר מבחינתה של אוכלוסייה מסוימת. קשה למדוד את הפריסה הגיאוגרפית של העולים, ובכל זאת ניתן לומר כי רובם מגיעים ממקומות המרוחקים כשעת נסיעה מן הקברים. יחד עם זאת נצפו עולים שהגיעו מהגליל, מיישובים המרוחקים לפחות שעתים-שלוש מן האתר. היישובים המרוחקים ביותר שעולים הגיעו מהם לקבר דן, למשל, הם קריית שמונה בצפון ודימונה בדרום.

ב. אתרים על אם הדרך

חלק מן העולים לקברים ניצלו הזדמנות שנקרתה בדרכם, תוך כדי נסיעה ממקום אחד למשנהו; ייתכן שאלה לא היו נוסעים במיוחד להשתטח על קברים. כמה מהם סיפרו שבשלב מסוים שמו ליבם לאתרים אלה ומאז הם משתטחים "אגב אורחא" על קברים במיקום דומה באזורים אחרים.

ג. האטרקטיביות שבחידוש

יש מעולי הרגל הוותיקים, ששיגרת העלייה לקברים מסוימים מביאה אותם לחפש ולעלות לאתרי קבורה חדשים ו"אטרקטיביים" יותר. ישנה מידה מסוימת של מיסטיקה דווקא בחוסר הידיעה לגבי סגולותיהם של הקברים והקבורים בס, והיא זו המושכת צעירים דווקא למקומות אלה. המדובר באתרים מקבוצות ג' וד', שנמצאים בשלבים שונים של תהליך ההכרה הציבורית והממלכתית.

ד. ארגון-על של העלייה לקברים

בעשורים האחרונים מתפתחת תיירות דתית שהמסלולים של עלייה לקברי קדושים הם המבוקשים ביותר בה. באזור הנידון כאן ישנה שיטה לעידוד העלייה לקברים והיא ארגון נסיעות מיוחדות, ממרכזי יישוב, כלילות ה"תיקון" בלבד. שיטה זו, שבה העולה מוסע מביתו אל הקבר ובחזרה, במחיר נמוך, מעודדת אוכלוסייה שלולא כן לא היתה עולה לקברים אלה. בין המנצלים הסעות אלה ישנם גם מבוגרים וקשישים רבים. דבר זה מסביר את הקהל הרב שפוקד את קבר דן ב"תיקון חצות", אף כלילות חורף סוערים.

ה. הקבר כאתר טיול

קהל רב מהבאים להשתטח על הקברים עושה זאת באופן עצמאי, אם בנסיעה מיוחדת לקראת אירוע מסוים, או אם בשילוב בנסיעה למטרות אחרות, כגון, עסקים, חופשה וכדומה. אם בדור הקודם התאפיינה אוכלוסיית יהדות המזרח, בין השאר, גם בהיעדר תרבות טיול ויציאה אל הטבע, הרי בדור האחרון ניכר השינוי התרבותי ביחסה של אוכלוסייה זו לטיול ותיירות באופנים שונים.²⁸ העלייה אל הקברים משתלבת היטב בשינוי התרבותי הזה. עתה ההתייחסות אל הקבר היא כאל אתר טיול מבחינה מסוימת, וכך גם מתייחסים אל הנסיעה עצמה; לעתים תשולב העלייה אל הקבר במסלול טיול ארוך יותר. מכאן ניתן להבין את הנהירה ההמונית גם לאתרי קבורה המרוחקים מספר שעות נסיעה מנקודת המוצא של העולים.

ו. הקבר כנקודת הזדהות חברתית גאוה מקומית

הערצת אבות, ובכלל זה אבות קדושים, היא ביסודו של דבר מושג משפחתי או שבטי, שמאחוריו עומדת השאיפה להמשך הקשר עם הנפטר, והוא גם זה שמשרה אווירה חיובית על הבית וסביבתו.

אבות נערצים ומקודשים החורגים מתחום המשפחה או השבט אינם ידועים בעולם כמזרח הקדום וודאי שלא בקרב עם ישראל.²⁹ אולם דבר זה ידוע בקרב שבטי נוודים, דבר שגורם אצלם לגישה שבטית של הערצת קדושים. עמנואל מרקס הראה כבר כי משמעות העלייה לקבר בקרב הברווים היא ליצור גיבוש שבטי, ועל כן נקבעה אצלם העלייה לקבר לתקופה מסוימת;³⁰ בקרב היהודים אין תקופה מסוימת וקבועה לעלייה לקברים אך קיים בה היסוד המקומי והגיבוש החברתי. שבתאי לוי הרחיב עניין זה והראה כי בכוחם של הקברים לגבש קבוצות אף בין שבטים.³¹

בעשור האחרון הובאו ממקומות שונים בעולם עצמותיהם של רבנים לקבורה בארץ ישראל (כגון הרב שמואל מוהליבר, שנקבר כמזכרת בתיה, ורבנים בני משפחת פינטו

28 ראו: ד' סילורה, צומת מזרח ומערב, תל-אביב תש"ן, עמ' 157-158; א' שטאל, מנהג העלייה לרגל לקברי קדושים וההתייחסות אליו בהדרגת מטיילים, הר גילה תשמ"ב המכון להדרכה בשדה - החברה להגנת הטבע; א' שטאל, תמורות ביחס היהודים לטבע וטיולים, הר גילה תשמ"ה.

29 ראו: א' קאופמן, תולדות האמונה הישראלית, ד-ה, תל-אביב תש"ב, עמ' 14-32.

30 ראו ע' מרקס, "העלייה לרגל לקברי קדושים בדרום סיני", קדמוניות סיני, בעריכת ז' משל וי' פינקלשטיין, תל-אביב תשמ"מ, עמ' 421-438 (ראו שם ביבליוגרפיה נוספת).

31 ראו ש' לוי, "קברי השיח' בדרום סיני" (שם), עמ' 443. עוד על קברי קדושים בדרום ראו ש' בר-צבי, ע' אבו רביעה וג"מ קרסל, קסם הקברים - מנהגי אכלות ופולחן צדיקים בקרב בדוויי הנגב, תל-אביב תשנ"ח.

שנקברו באשדוד וקריית מלאכי). אישים אלה, אף שנקברו בבית הקברות המרכזי של היישוב, וזו למצבות קבר מפוארות ביותר, ומעתה קיבלו האישים וקבריהם משמעות נוספת בקרב בני היישוב. הם היו למעין "פטרונים" של יישובים ומוקד לעלייה לקבר במשך השנה. כך נוצרת סביבם עלייה מקומית ועלייה סביבתית.

כך גם הקברים העומדים במרכז דיונו. אלה הנמצאים בתוך היישובים או בשוליהם משמשים "פטרונים" מקומיים וזוכים בחסות הרשות המקומית; אלה הנמצאים מחוץ ליישובים, כגון קבר דן וקבר ראובן, נהנים מחסות רשיות מסוימות באזורם. אלה ואלה מהווים מוקד משיכה וגיבוש חברתי כמובן הכללי, קודם כל לתושבי הסביבה.

ז. שותפות הגורל התפילה ההמונית

רבים מן העולים לקבר, ממניעים אישיים אמנם, מקבלים חיזוק לתפילתם, אמונתם ותקוותם מן התפילה ההמונית וה"תיקון" המתקיימים במקום. יותר משיש בזה עניין של "ברוב עם הדרת מלך", יש בתפילה המשותפת משום ביטוי עמוק לשותפות הכאב והגורל.

ייתודם של הקברים הנידונים

א. היעדר מקורות ומסורות יהודיות קדומות

ההיסטוריה עשתה חסר עם קברי הקודש בגליל שזכו לתיעוד היסטורי רב-תקופתי, מה שאין כן לגבי הקברים במישור החוף וביהודה. מעט מקורות מן העת החדשה נוגעים באתרים אלה והמידע המתקבל מהם דל מאוד.

ב. אי-התמחות בענייני סגולות

קברים מסוימים בגליל ידועים כבעלי "התמחות" או סגולה מיוחדת בנושאים שונים, אך לא כן הוא המצב באיזור הנידון: כל הקברים שתיארנו כאן אינם מצטיינים בתחום מסוים. אין בעניין זה לפגוע באופי העלייה למקום, אלא להפך. הבקשות והתפילות האישיות העולות באתרים אלה רבות ומגוונות, החל בבקשות אישיות לרפואה וזיווג וכלה בבקשות לכלל עם ישראל.

ג. נגישות גבוהה

גורמי האיתור והמיקום של הקברים שונים מהקברים היהודיים בגליל ומרוב הקברים המוסלמים. לכל הקברים הנידונים במאמר יש נגישות נוחה ביותר – דרך המובילה

אליהם – והם סמוכים לרכים ראשיות. קברים אלה אינם מתאימים לאופי ההתבודדות המאפיין קברים רבים בגליל להפך: נגישותם הקלה ביותר של הקברים עושה אותם ל"עממיים" ביותר, דבר הדומה במקצת לקברי השיח' בדרום סיני ולקברים הקדושים במרוקו.³²

ד. הגיוון של אוכלוסיית העולים

מתצפיות ורישומים שונים שערכנו עולה כי את הקברים הנזכרים פוקדות עולים קבוצות רבות ומגוונות של אוכלוסין: גברים ונשים, דתיים וחילוניים, חרדים ולאומיים, אשכנזים וספרדים, צעירים ומבוגרים. קשה בשלב זה לעמוד על התפלגות סטטיסטית של קבוצות האוכלוסין, אך הרושם הוא שהמאפיין הכללי את אוכלוסיית העולים לקברים הם בעיקר דתיים בני עדות המזרח שמבחינה חברתית-קטגורית ניתן לראותם כמקורבים למפד"ל ולש"ס. הסיבה למיגוון הרב של העולים נעוצה גם בעובדה שמדובר באחד מאבות האומה ולא בדמות שהיא פטרון וקדוש לעדה מסוימת.

יחסם של רבנים לזיהוי הקברים ולתהליכים המתפתחים סביבם

בריקתה של שאלה זו הוא עניין רגיש וסבוך ביותר וצפונים בה קשיים רבים. כדי לבסס את קביעותינו שלחנו מכתבים לכחמישים רבנים מחוגים שונים, ומתגובותיהם ניתן להצביע על מגמות ברורות ביותר: רבנים הנימנים עם החוגים החרדים וחוגי ש"ס לא נמנעו משובה ואף הביעו עמדה חיובית ואוהדת כלפי התופעה המתפתחת; רבנים הנימנים עם חוגי היהדות הציונית נמנעו משובה חד-משמעית, כנראה עקב אי-השלמה עם התופעה. הללו הגיבו בתשובות "דיפלומטיות" כגון: "מקום קבורתו של דן בן יעקב כהרי ירושלים הינה מסורת עתיקת יומין..."; "יש הנוהגים"; "ישנן מסורות"; "האתר לא נמצא בטיפולנו..."; "נושא זה אינו נהיר לי..."; "אין לי ידיעה רבה..."; ועוד. בתשובתם הכוללת השתדלו לא להביע דעה אישית ובוודאי לא דעה שתתפרש לצד כלשהו. אחת התשובות מעניינת במיוחד בניסוחה: "אין בידינו מידע... מכל מקום יש להתייחס לחקירת נושא זה בזהירות... וחובה עליכם לאמץ מקור מקובל על היהדות". התלבטות זו ביחס אל התופעה אינה נחלת היהדות בלבד והיא קיימת גם באסלאם.³³

32 ראו: בן-עמי (לעיל, הע' 3), עמ' 85; לוי (לעיל, הע' 30), עמ' 442.

33 ראו ח' לצרוס-יפה, "הפרובלמטיקה הדתית של העלייה-לרגל באסלאם", דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ה (תשל"ב-תשל"ז).

קבוצות האפיון כמשקפות תהליכים גיאוגרפיים ושלבי ההתמסדות של הקברים – הצעת דגם

הצגת קבוצות הקברים השונות ואפיון, וכן ההשוואה בין קבר ראובן לקבר דן, מלמדות אותנו על אופי התפתחותם והתחדשותם של קברים במישור החוף וביהודה.

על מנת להמחיש את הדברים נתרגם את קבוצות האפיון לשלבים בתהליך ההתמסדות:

קבוצה	אפיון הקבוצה	תהליך ההתמסדות
א	קברי המסורת המעומעמת	מסורת מעומעמת
ב	קברי המידע שבעל פה	פעילות קיצרת זמן בהיקף מצומצם ביותר
ג	קברים בתהליך ספונטני	פעילות ספונטנית ומתמשכת
ד	קברים רשמיים למחצה	הכרה חלקית ולחץ מן השטח כלפי המימסד
ה	קברים ממלכתיים	הכרה ממלכתית

נשחזר את התהליך בהדרגה של קבר דן:

בשלב א' יש עדויות היסטוריות בודדות ומעומעמות, החל מימי הביניים על קברו של דן "בין צרעה ואשתאול", אולם הזיהוי הגיאוגרפי אינו ברור.

בשלב ב' היתה מעין "התגלות" למקובלים מסוימים, בראשית שנות השבעים, לגבי האתרים. התגלות זו הביאה אותם לעלייה ולתפילה במקום; עם הזמן הצטרפו אליהם מתפללים נוספים.

בשלב ג' השמועה שעברה מפה לאוזן הביאה לזרם דק ביותר של עולים, דבר שעורר אנשים או גורמים מסוימים לפתוח בעבודות ניקוי, אחזקה ושימור באתרים. עד לשלב זה שום מימסד לא הזדהה או הביע עמדה ביחס לשאלות היסטוריות והלכתיות שונות שהתעוררו והתפתחו במקביל להתפתחות הגיאוגרפית (בשלב זה עומד כיום קבר ראובן).

בשלב ד' הגבירה התגברות תנועת העולים לקברים את הצורך במתן שירותים בסיסיים במקום. כך, ביוזמה פרטית בשלב ראשון, הוקמה תשתית בסיסית לקליטה נאותה של מבקרים. קהל הרבים שפקד את הקבר לחץ ועודד את הרשות המקומית ליטול חלק ביוזמה המתפתחת, שמעתה ואילך תזכה להכרה רשמית מסוימת. הוקמו שירותים, הועבר צינור מים, נתחמה חניה, והובא ריהוט בסיסי הכולל שולחנות, ספסלים וכסאות. בשלב זה ניכרים ביותר ההתפתחויות והשינויים הגיאוגרפיים באתר. דרך הגישה אל הקבר-זכתה

לטיפול יסודי ולסלילה באספלט; מגרש החנייה התרחב וניכרים ניצני שילוט באזור; הצר הקבר, שבעבר היתה חשופה לשמש, גדלה, התרחבה וקורתה, כדי להרחיב את מרחבי התפילה וההתכנסות; הנוי הכללי וטיפוח הסביבה השתפרו לאין ערוך; במקום הוצב שומר בחלק משעות היממה, ובדרך כלל גימלאי, שרואה בזה גם זכות אישית. עם התהליך הפיזי ישנו ניסיון ללימוד היסטורי של האתר, דבר שבדרך כלל אינו מניב פירות רבים – הרי המקורות היהודיים לדורותיהם מתעלמים מאתרים אלה. אך דבר זה אינו פוגם באופן התקדשות האתר, אלא להפך, רק מגביר את המיסטיקה סביבו, ומכאן אמורה גם האמונה להתחזק. לשלב ה', של הכרה ממלכתי באתר, קבר דן לא הגיע עדיין. על פי דגם זה אני מעריך שעד לפרסום שורות אלה הוא יועבר לחסותה של "הרשות לפיתוח מקומות קדושים". ימים יגידו.

באותה דרך ניתן לשחזר את התהליכים שעבר (ועובר) נבי רובין. בשלב א' יש עדויות היסטוריות יהודיות מפוקפקות רק מהתקופה העות'מאנית לגבי זיהויו הגיאוגרפי של האתר. בשלב ב' אותן מסורות כתובות "התגלו" מחדש כנראה, אגב עיון באותם ספרים, דבר שהביא לעלייה של בורדים אל האתר; עם הזמן הצטרפו אליהם מתפללים נוספים. בשלב ג' השמועה עשתה לה כנפיים, בעיקר באזור הדרום. זרם קלוש של עולים מעורר אותם בעלי היוזמה הראשוניים לנקות ולטפל באתר, לשפץ אותו ולגזום את העצים. עד לשלב זה שום מימסד לא הזדהה עם הפעילות באתר ולא הביע עמדה ביחס לשאלת זיהויו של האתר. לגבי קבר זה אני משער שמעורבותם של מוסדות ציבוריים לפעילות באתר תהיה רק אם מספר העולים לקבר יגדל באופן משמעותי ביותר. מאידך-גיסא, תנאי הגישה הקשים אל האתר משפיעים גם הם על מספר העולים. כך שהמעבר של נבי רובין לשלב הרביעי בדגם המוצע כאן אינו נצפה בשנים הקרובות.

אולם ניתן להצביע על גורמים שעשויים להשפיע על התפתחות הדגם. אחד מן הגורמים הללו הוא חסות מוסלמית הנפרשת על הקבר. דוגמה לכך הוא סידנא עלי, שמבחינת תנאיו הגיאוגרפיים של הקבר, תולדותיו, ואופי המקורות היהודיים מצטיין בדמיון רב לנבי רובין. אולם היות הקבר חלק מכפר מוסלמי סביבו עד להקמת המדינה, והכפפתו להקדש המוסלמי באופן רשמי, בלמו את התפתחות הדגם לגביו ולעצירת התהליך עוד בשלב הראשון.

נדנדת קברי הקודש

מאז קום המדינה ועד היום עברו קברי הקודש בארץ ישראל טלטלות ביחס עולי הרגל אליהם. עד לשנת תשכ"ז (מלחמת ששת הימים) היו קברי האבות מקבוצה ה' בדגם (בהתעלם מן הקברים בגליל) האתרים המרכזיים לעלייה לרגל. קבר דוד היה אתר המרכזי של עלייה לקברי הקודש בכלל ובירושלים בפרט. עם שחרור חבלי יהודה ושומרון ובהם

קברים חדשים, החלה נהירה המונית בעיקר למערת המכפלה, קבר רחל, נבי סמואל, קבר יהושע ועוד. עלייה זו באה על חשבון תנועת העולים לקבר דוד, שהלכה והדלדלה באופן ניכר.

התגברות העלייה לקברי קדושים בכל רחבי הארץ, ובכלל זה תהליך התחדשות קברי הקודש במרכזה, פוגמת שוב בתנועת העולים לאתרים המסורתיים שציינו קודם. אולם לכך יש להוסיף עוד סיבה מדינית-בטחונית המטה את הכף לטובת הקברים המתחדשים, באופן ניכר. חלק מן האתרים המסורתיים נמצא באזורים שהתחושה הבטחונית-הציבורית בהם אינה שלמה, וזו בצירוף תלאות הדרך משפיעים על זמינותם ונגישותם של אתרים אלה, ועל כן ניתן להצביע על ירידה במספר העולים לקברי האכות בחברון, במערת המכפלה ובשומרון. עד כדי כך מעורערת התחושה הבטחונית שהיא פוגעת גם במספר העולים לקברים קדושים בירושלים, כגון קברי נחל קדרון ומערת שמעון הצדיק, השוכנים על "קו התפר" המדיני-הבטחוני. מובן שאיננו מביעים עמדה כלשהי לגבי מצב הביטחון, אולם אפילו ב"תחושה הציבורית" יש כדי להשפיע על מהלכי פולחן עממי.

סיכום

התפתחותם של מנהגים מקדושים בעם ישראל נידונה בדרך כלל מהיבטים מסורתיים, הלכתיים וחברתיים, אך מעולם לא נידונו ההשלכות הגיאוגרפיות והפיזיות-הארכיטקטוניות של מנהג העלייה לקברי קדושים. במאמר זה ניסינו לבדוק את המתרחש באזור שמתחדשת בו תנועת עולים לקברי קדושים, בממדים שלא הכרנום עד כה באזור מרכז הארץ. תנועה זו מותירה את רישומה באופן ניכר בשטח ובמנטליות העממית, עד שניתן לומר כי ישנה הסטה של מרכז הכובד של העלייה לקברים מקדושים. לתנועה זו יש, כמוכן, השפעות והשלכות גיאוגרפיות של הקברים וסביבתם. במאמר זה ניסינו להכניס את הקברים לתוך דגם גיאוגרפי-רתי ולבדוק את הקשרים בין הגורמים השונים הפועלים במרחב והמשפיעים על התפתחותו. למרות שמדובר בעניינים שבקדושה ובמיסטיקה, שלכאורה הם בלתי צפויים ובלתי ניתנים לחיזוי, בכל זאת התהליך נראה ברור.

על פי הדגם שהצגנו אנו יכולים להעריך ולשער את אופן התקדשותם והתפתחותם של קברים שהעלייה אליהם בשנים האחרונות היא רק בראשיתה, ולצפות את התהליך באופן כללי.